

Економічна дефібриляція

Після шоку, спричиненого початком у 2022 році активної фази війни з російським агресором, і певної паузи для переведення духу та усвідомлення нової реальності серце української економіки потроху починає відновлювати свій робочий ритм. Утім, щоби підтримувати здоров'я «пацієнта», його доводиться стимулювати міжнародними фінансовими ін'єкціями, не розраховуючи на «чарівну пігулку» для найскорішого одужання в тяжких воєнних умовах

СЕРГІЙ САЧЕНКО

КОРПОРАТИВНІ ГОРИЗОНТИ

У 2023 році українські юристи відчували незначне пожвавлення ринку M&A. За їхніми оцінками, кількість угод, укладених цього року, а також тих, які зараз перебувають на фінальній стадії погодження, помітно перевищує показники 2022 року. Найбільша активність спостерігається в секторах IT та фінансових послуг. Далі йдуть агросектор та енергетика. «Звісно, ринок ще не вийшов на довоєнний рівень, але ми спостерігаємо позитивну динаміку», — зауважує Аліна Плющ, партнерка практики корпоративного права та M&A Sayenko Kharenko.

«Стриманого оптимізму додає не тільки збільшення кількості угод, але й зростання обсягу юридичних послуг. Минулого року основною тенденцією було зменшення обсягу послуг, що надаються зовнішніми консультантами. Нас здебільшого залучали лише до підготовки проєктів трансакційних документів та до особливо складних переговорів. Цього ж року юридичні фірми вже комплексно супроводжували M&A-угоди, починаючи від повноцінних юридичних аудитів, структурування угоди, підготовки та переговорів щодо трансакційних документів і закінчуючи допомогою в завершенні угоди та виконанні обов'язків після її закриття (post-completion obligations)», — описує останні тенденції ринку трансакцій Аліна Плющ.

За її експертною оцінкою, цікавою особливістю ринку є також поширення географії угод. Зокрема, дедалі частіше об'єкти придбання (targets) розташовані не лише в Україні, а й за кордоном, наприклад в ЄС чи Азії. У цьому контексті стає трендом створення юридичної команди із залученням спеціалістів із багатьох юрисдикцій. Як правило, координують роботу таких команд українські юристи.

Також у 2023 році збільшилась кількість проєктів із реалізації спільної діяльності (joint-venture agreements). Українські компанії виходять на іноземні ринки та об'єднують свої зусилля з місцевими партнерами. Вони й надалі довіряють захист своїх інтересів українським юридичним фірмам, які позитивно зарекомендували себе в роботі з такими клієнтами в Україні.

«Під час переговорів щодо аспектів майбутньої діяльності сторони щораз більше уваги приділяють визначенню форс-мажору та чіткого обсягу звіль-

нення від відповідальності у зв'язку з настанням форс-мажорних обставин», — зазначає пані Плющ.

БАНКИ ТА ФІНАНСИ

Певним пожвавленням і відновленням відзначилась також у 2023 році банківська практика. За словами експертів, це стало можливим завдяки низці факторів і корелює з динамікою, яку можна спостерігати на банківському ринку в цілому.

Так, за словами Олександра Руденка, радника ЮФ «Ілляшев та Партнери», в 2023 році банківський сектор продемонстрував високий рівень стійкості. Попри численні виклики, пов'язані зі збройною агресією РФ, що триває, банки демонструють стабільний приріст доходів і прибутків, ростуть обсяги гривневих депозитів, пожвавлюється кредитування реального сектору економіки. Спостерігається пожвавлення і в небанківському фінансовому секторі, де триває системне впровадження оновле-

ного нормативно-правового регулювання, а Національний банк України продовжує моніторинг діяльності небанківських фінансових установ. Водночас на ринок стабільно виходять нові гравці в очікуванні покращення макроекономічної ситуації в найближчому майбутньому.

«За перші дев'ять місяців року платоспроможні банки отримали 109,9 млрд грн чистого прибутку, що демонструє значне зростання порівняно з аналогічним періодом минулого року, коли ця цифра становила лише 7,4 млрд грн. Головним чинником зростання прибутковості залишається збільшення процентних доходів переважно за рахунок високоліквідних активів — цінних паперів (ЦП). Це свідчить про певну позитивну динаміку і ситуативне відновлення банківського сектору після турбулентних періодів», — підтверджує тенденцію до укріплення ринку Ігор Реутов, партнер, адвокат АФ Gramatskiy & Partners. За його оцінками, одним із основних джерел доходу банків у 2023 році залишаються процентні доходи. Протягом

першої половини року процентні доходи банків сягнули 141 млрд грн, зокрема, за рахунок операцій з державними ЦП вони становили 73,5 млрд грн. Чисті процентні доходи за цей самий період зросли на 75 % і досягли рівня 93,6 млрд грн. Це свідчить про значний фокус банківських операцій на державних ЦП, що забезпечило певну стійкість банківського сектору під час великої війни.

«Водночас, на жаль, про реальне комерційне кредитування мова поки що не йде, зважаючи на воєнні дії, а також розмір облікової ставки НБУ, яка хоч і знизилася з 25 %, але досі залишається на високому рівні — 16 %», — каже пан Реутов.

«Іншим очевидним і неминучим симптомом банківської сфери є приріст обсягу непрацюючих кредитів», — зауважує Олександр Руденко. — Тож драйверами практики банківського права у 2023 році стали фінансові реструктуризації, спори щодо стягнення заборгованостей та заставного майна боржників,

врегулювання вимог банків до боржників-банкрутів. Зі свого боку, банки вживають усіх можливих заходів для підтримання платіжної дисципліни своїх позичальників, що також було важливою частиною практики банківського права у 2023 році».

«Минулого року ми спостерігали збільшення обсягу фінансування, наданого державі, яке значною мірою відбувалось у формі позик від іноземних урядів та урядових організацій, а також від міжнародних фінансових організацій. Фінансування надавалось як для загального підтримання витрат державного бюджету, так і на конкретні критичні потреби державного й приватного секторів, таких як енергетична та продовольча безпека, — коментує Антон Коробейніков, партнер Sayenko Kharenko. — Цього року фінансування має більш структурований та інституційний характер, набуло форм комплексних інструментів допомоги, розрахованих на певну періодичність із застосуванням додаткових умов (таких як, наприклад, впровадження реформи)».

Також, за оцінками Антона Коробейнікова, одним із основних трендів, який набуває дедалі більшого розвитку, є фінансування відновлення України, зокрема із залученням державних і приватних інвестицій у цю сферу. Держава шукає шляхи стимулювання активності іноземних інвесторів, наприклад, через створення механізмів страхування воєнних ризиків. Уже є прогрес у реалізації відповідних механізмів із MIGA та DFC, тривають переговори з ЄБРР. Юрист відчуває попит на таке страхування з боку іноземних клієнтів, які розглядають можливість інвестування в Україну.

ТРУДОВІ АКЦЕНТИ

Порівняно з 2022 роком тематика консультацій з трудового законодавства, наданих юридичними фірмами клієнтам-роботодавцям, за оцінками керівників відповідної практики, цього року суттєво змінилась.

Так, за словами Ірини Бакіної, радниці Sayenko Kharenko, у 2022 році клієнтські запити з трудових правовідносин здебільшого стосувалися питань правильного оформлення відсутності в роботодавця можливості організувати/надати роботу, або можливості виконувати цю роботу працівниками, оскільки вони змушені були переїхати за кордон чи в інші регіони України, або вирішення питань відсутності зв'язку з працівниками, або організації роботодавцями роботи в новому місці чи новому режимі (релокації роботодавця і працівників в іншу місцевість, переходу на дистанційну роботу, зокрема з-за кордону). Також актуальними були запити щодо застосування положень закону про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану, і звісно, масового звільнення працівників.

«У 2023 році, коли велика кількість компаній повернулася або намагається повернутися до звичних умов ведення бізнесу, та відповідно, виконання роботи, запити роботодавців переважно переорієнтувалися саме на питання оформлення повернення працівників із дистанційного або офісного або змішаного режиму роботи та вирішення пов'язаних із цим питань», — каже Ірина Бакіна.

«За час, що минув із початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, сторони трудових відносин пристосувались до виконання роботи в різних умовах, зораз менше питань виникало стосовно дистанційної роботи працівників, які вимушені були помінати свої домівки на місця з більш безпечними умовами проживання. Відновлення дії трудового договору після призупинення також стало звичною справою», — зазначає Валерія Гудій, партнер ЮФ «Ілляшев та Партнери». Водночас, за її словами, в роботодавців неодноразово виникали запитання, якими правовими механізмами користуватись для повернення на основні робочі місця працівників, що виїхали за межі України, для забезпечення ефективного виконання ними трудових обов'язків і як діяти в разі, якщо працівник хоче продовжувати роботу дистанційно.

Пані Гудій відзначає тенденцію, що українські підприємства стали більш відповідальними у веденні військового обліку військовозобов'язаних і резервістів. До цього, на її думку, привела конкретизація наприкінці 2022 року законодавства для забезпечення проведення більш ефективних мобілізаційних заходів центрами комплектування та соціальної підтримки, і тепер прийняття на роботу військовозобов'язаних та резервістів стає можливим тільки після взяття їх на військовий облік.

Інша експертка практики трудового права — Інєса Летич, радниці ЮФ Asters, зауважує, що Україна активно почала включатися в євроінтеграційні процеси, які вимагають реформування та дерадянізації деяких сфер законодавства. «Трудове законодавство з його радянським Кодексом законів про працю, безумовно, є лідером найбільш застарілих галузей. Водночас прийшов час і для формування судової практики в нових реаліях, починаючи зі звільнення в умовах війни і до електронного документообігу та мобінгу на роботі. Тому динаміка, помітно висока завантаженість і безумовна необхідність розробляти індивідуалізовані та практико-орієнтовані рішення для клієнтів — основні характеристики розвитку практики трудового права у 2022 та 2023 роках, — каже пані Летич. — Думаю, найближчим часом такі тенденції будуть зберігатися. Бізнес активно адаптується до реалій війни, а тому юристам буде необхідно розробляти ефективні механізми та моделі взаємодії з персоналом. Далі, безумовно, залишиться актуальним напрям трудових спорів, де ми будемо спостерігати формування судової практики з нових питань, пов'язаних із війною. Насамкінець є сподівання, що країна продовжить зусилля з реформування трудового законодавства, що означатиме також появу нових напрямів роботи для теоретиків і практиків трудового права».

АКТИВІЗАЦІЯ В НЕРУХОМОСТІ

Практика нерухомості також, незважаючи на умови агресії рф, що триває, поступово відновлюється. Згідно з аналітичними даними роботи на будівельних майданчиках відновили вже 75 % житлових комплексів та ще більше відновили продаж об'єктів. За оцінками Ігоря Касьянова, адвоката >>

РЕЙТИНГ ВИЗНАННЯ ЗА ГАЛУЗЯМИ ПРАКТИКИ

БАНКІВСЬКЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО					
ЮРИДИЧНІ ФІРМИ			ЮРИСТИ		
МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ	МІСЦЕ	ІМ'Я	БАЛ
1	SAYENKO KHARENKO	159	1	ГЛІБ БОНДАР (AVELLUM)	107
2	ASTERS	131	2	МИХАЙЛО ХАРЕНКО (SAYENKO KHARENKO)	93
3	REDCLIFFE PARTNERS	89	3	ЮЛІЯ КИРПА (AEQUO)	86
4	AVELLUM	82	4	ОЛЕКСІЙ СОШЕНКО (REDCLIFFE PARTNERS)	75
5	BAKER MCKENZIE	66	5	АРМЕН ХАЧАТУРЯН (ASTERS)	68
6	AEQUO	57	6	ВСЕВОЛОД ВОЛКОВ (EVERLEGAL)	46
7	EVERLEGAL	46	7	НАЗАР ЧЕРНЯВСЬКИЙ (SAYENKO KHARENKO)	41
8	DENTONS	40	8	СЕРГІЙ ЧОРНИЙ (BAKER MCKENZIE)	33
9	GOLAW	37	9	СЕМЕН ХАНІН (АМБЕР)	28
10	АМБЕР	32	10	ІГОР ОЛЕХОВ (CMS CAMERON MCKENNA NABARRO OLSWANG)	26

КОРПОРАТИВНЕ ПРАВО					
ЮРИДИЧНІ ФІРМИ			ЮРИСТИ		
МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ	МІСЦЕ	ІМ'Я	БАЛ
1	ASTERS	127	1	ВОЛОДИМИР САСНКО (SAYENKO KHARENKO)	105
2	SAYENKO KHARENKO	113	2	МИКОЛА СТЕЦЕНКО (AVELLUM)	102
3	AVELLUM	106	3	ВЯЧЕСЛАВ ЯКИМЧУК (BAKER MCKENZIE)	93
4	AEQUO	98	4	АННА БАБИЧ (AEQUO)	90
5	BAKER MCKENZIE	72	5	ЄВГЕНІЙ ДЕЙНЕКО (EVERLEGAL)	84
6	REDCLIFFE PARTNERS	68	6	ОЛЕКСІЙ ДЕМ'ЯНЕНКО (ASTERS)	81
7	EVERLEGAL	66	7	ОЛЕГ МАЛЬСЬКИЙ (ETERNA LAW)	73
8	CMS CAMERON MCKENNA NABARRO OLSWANG	59	8	ІЛЛА ТКАЧУК (INTEGRITES)	71
9	ETERNA LAW	58	9	ЮРІЙ НЕЧАЄВ (AVELLUM)	68
10	GOLAW	51	10	ТЕТЯНА ДОВГАНЬ (CMS CAMERON MCKENNA NABARRO OLSWANG)	63
11	INTEGRITES	42	11	ОЛЕКСАНДР НІКОЛАЙЧИК (SAYENKO KHARENKO)	59
12	DENTONS	38	12	ОЛЬГА ДЕМ'ЯНЮК (BAKER MCKENZIE)	54
13	KINSELLAR	30	13	ЕРНЕСТ ГРАМАЦЬКИЙ (ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ)	46
14	ARZINGER	27	14	ТАРАС ДУМИЧ (WOLF THEISS)	43
15	LCF LAW GROUP	22	15	ЮЛІАН ХОРУНЖИЙ (ARIO LAW FIRM)	35

M&A					
ЮРИДИЧНІ ФІРМИ			ЮРИСТИ		
МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ	МІСЦЕ	ІМ'Я	БАЛ
1	SAYENKO KHARENKO	112	1	МИКОЛА СТЕЦЕНКО (AVELLUM)	125
2	AVELLUM	103	2	ВЯЧЕСЛАВ ЯКИМЧУК (BAKER MCKENZIE)	100
3	ASTERS	96	3	АННА БАБИЧ (AEQUO)	97
4	AEQUO	81	4	ВОЛОДИМИР САСНКО (SAYENKO KHARENKO)	88
5	EVERLEGAL	76	5	ОЛЕКСІЙ ДІДКОВСЬКИЙ (ASTERS)	82
6	REDCLIFFE PARTNERS	73	6	ЗОРЯНА СОЗАНСЬКА-МАТВІЙЧУК (REDCLIFFE PARTNERS)	74
7	BAKER MCKENZIE	68	7	ЮРІЙ НЕЧАЄВ (AVELLUM)	71
8	ETERNA LAW	55	8	ЄВГЕНІЙ ДЕЙНЕКО (EVERLEGAL)	60
9	KINSELLAR	49	9	ОЛЬГА ДЕМ'ЯНЮК (BAKER MCKENZIE)	42
10	CMS CAMERON MCKENNA NABARRO OLSWANG	44	10	ТЕТЯНА ДОВГАНЬ (CMS CAMERON MCKENNA NABARRO OLSWANG)	37

ПРИМІТКА. В ГОЛОСУВАННІ ВЗЯЛИ УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКИ 181 КОМПАНІЇ (128 ЮРИДИЧНИХ ФІРМ ТА 53 ЮРЕПАРТАМЕНТІВ)

РЕЙТИНГ ВИЗНАННЯ ЗА ГАЛУЗЯМИ ПРАКТИКИ

ПОДАТКОВЕ ПРАВО			ЮРИСТИ		
ЮРИДИЧНІ ФІРМИ			ЮРИСТИ		
МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ	МІСЦЕ	ІМ'Я	БАЛ
1	KPMG LAW UKRAINE	119	1	ОЛЕКСАНДР МІНІН (KM ПАРТНЕРИ)	126
2	KM ПАРТНЕРИ	106	2	ВОЛОДИМИР КОТЕНКО (EY В УКРАЇНІ)	111
3	EY В УКРАЇНІ	92	3	СВІТЛАНА МУСІЄНКО (SAYENKO KHARENKO)	94
4	SAYENKO KHARENKO	84	4	ЯРОСЛАВ РОМАНЧУК (ЮРИДИЧНА ГРУПА EUCON)	82
5	ЮРИДИЧНА ГРУПА EUCON	77	5	ГЕННАДІЙ ВОЙЦИЦЬКИЙ (BAKER MCKENZIE)	78
6	PWC LEGAL В УКРАЇНІ	71	6	ВАЛЕНТИН ГВОЗДІЙ (GOLAW)	73
7	BAKER MCKENZIE	62	7	СЕМЕН ХАНІН (АМБЕР)	69
8	GOLAW	60	8	ВЛАДИСЛАВ СОКОЛОВСЬКИЙ (СОКОЛОВСЬКИЙ І ПАРТНЕРИ)	63
9	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ	53	9	КОСТЯНТИН СОЛЯР (ASTERS)	55
10	LES	46	10	ВОЛОДИМИР СКОК (LES)	45
11	АМБЕР	41	11	АНДРІЙ РЕУН (LCF LAW GROUP)	41
12	MORIS	34	12	ВАСИЛЬ АНДРУСЯК (MORIS)	33
13	СОКОЛОВСЬКИЙ І ПАРТНЕРИ	32	13	ВІТАЛІЙ ОДЖИКОВСЬКИЙ (SAYENKO KHARENKO)	31
14	STRON LEGAL SERVICES	29	14	ОЛЕКСАНДР ШЕМЯТКІН (KM ПАРТНЕРИ)	27
15	ADER HABER	25	15	ВОЛОДИМИР ВАЩЕНКО (VB PARTNERS)	23

ЕНЕРГЕТИКА ТА ПРИРОДНІ РЕСУРСИ			ЮРИСТИ		
ЮРИДИЧНІ ФІРМИ			ЮРИСТИ		
МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ	МІСЦЕ	ІМ'Я	БАЛ
1	ASTERS	114	1	АНДРІЙ ОЛЕНЮК (EVERLEGAL)	98
2	DENTONS	105	2	МАКСИМ СИСОЄВ (DENTONS)	93
3	CMS CAMERON MCKENNA NABARRO OLSWANG	97	3	ЯРОСЛАВ ПЕТРОВ (ASTERS)	77
4	EVERLEGAL	84	4	ВІТАЛІЙ РАДЧЕНКО (CMS CAMERON MCKENNA NABARRO OLSWANG)	75
5	REDCLIFFE PARTNERS	75	5	АРМЕН ХАЧАТУРЯН (ASTERS)	70
6	BAKER MCKENZIE	72	6	ДМИТРО ФЕДОРУК (REDCLIFFE PARTNERS)	61
7	SAYENKO KHARENKO	67	7	ОЛЕКСІЙ ФЕЛІВ (INTEGRITES)	44
8	INTEGRITES	64	8	АНДРІЙ МОСКАЛИК (BAKER MCKENZIE)	42
9	GOLAW	53	9	ЮРІЙ КАЦЕР (KPMG LAW UKRAINE)	35
10	ШКРЕБЕЦЬ І ПАРТНЕРИ	32	10	ЄВГЕН ШКРЕБЕЦЬ (ШКРЕБЕЦЬ І ПАРТНЕРИ)	28

ТРУДОВЕ ПРАВО			ЮРИСТИ		
ЮРИДИЧНІ ФІРМИ			ЮРИСТИ		
МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ	МІСЦЕ	ІМ'Я	БАЛ
1	ВАСИЛЬ КІСІЛЬ І ПАРТНЕРИ	108	1	ВАЛЕРІЯ ГУДІЙ (ІЛЛЯШЕВ ТА ПАРТНЕРИ)	94
2	EVERLEGAL	99	2	ОЛЕКСАНДР РУЖИЦЬКИЙ (EVERLEGAL)	76
3	ASTERS	93	3	МАР'ЯНА МАРЧУК (BAKER MCKENZIE)	62
4	SAYENKO KHARENKO	91	4	ОКСАНА ВОЙНАРОВСЬКА (ВАСИЛЬ КІСІЛЬ І ПАРТНЕРИ)	37
5	GOLAW	77	5	СВІТЛАНА ХЕДА (SAYENKO KHARENKO)	33

КОНКУРЕНТНЕ ПРАВО			ЮРИСТИ		
ЮРИДИЧНІ ФІРМИ			ЮРИСТИ		
МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ	МІСЦЕ	ІМ'Я	БАЛ
1	ASTERS	142	1	ІГОР СВЕЧКАР (ASTERS)	117
2	SAYENKO KHARENKO	115	2	ВОЛОДИМИР САСНКО (SAYENKO KHARENKO)	83
3	ІЛЛЯШЕВ ТА ПАРТНЕРИ	88	3	АНАСТАСІЯ УСОВА (REDCLIFFE PARTNERS)	70
4	REDCLIFFE PARTNERS	84	4	ОЛЕКСАНДР ФЕФЕЛОВ (ІЛЛЯШЕВ ТА ПАРТНЕРИ)	61
5	AEQUO	61	5	ЄВГЕНІЙ ДЕЙНЕКО (EVERLEGAL)	54

ПРИМІТКА. В ГОЛОСУВАННІ ВЗЯЛИ УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКИ 181 КОМПАНІЇ (128 ЮРИДИЧНИХ ФІРМ ТА 53 ЮРДЕПАРТАМЕНТІВ)

>> АФ Gramatskiy & Partners, будівельний бізнес пильно спостерігає за практикою застосування Закону № 2518-IX, який наразі не є популярним серед суб'єктів містобудівної діяльності, але вимагає його дотримання під час реалізації нових будівельних проєктів. У зв'язку з цим від клієнтів є запит на консультування щодо реалізації девелоперських проєктів та відповідний супровід, підготовку пов'язаних із цим документів, а також стосовно питань дотримання містобудівного законодавства. «Слід визнати, що такого роду запити мають виражену географічну специфіку та здебільшого стосуються проєктів, які плануються до запуску або вже розпочаті на Заході України», — зазначає експерт. Отже, навантаження юристів із питань оформлення договірних відносин щодо нерухомого майна, участі юристів у переговорних процесах між сторонами угоди порівняно з 2022 роком демонструє позитивну динаміку.

«Мають стабільний попит послуги з представництва інтересів клієнтів у справах щодо нерухомого майна. Кількість судових справ, що перебувають у провадженні, наближається до довоєнних показників. Війна не зупиняє роботи державних органів, зокрема правоохоронних, які продовжують активно генерувати судові процеси, що стосуються повернення до держави активів, які історично вибували з державної/комунальної власності на користь приватних осіб, оскарження договорів оренди, процедури їх поновлення, а також інших титулів володіння нерухомістю. На наше переконання, актуальна судовою практика, що стосується окреслених вище питань, насамперед орієнтована на захист прав держави порівняно з правами приватних осіб, про що може свідчити віднесення певної категорії позовів до негаторних, до яких не застосовуються наслідки спливу строку позовної давності, або ж кваліфікація правочинів за статтею 228 ЦК України як нікчемних, якщо вони вчинені з метою незаконного заволодіння державним або комунальним майном, що раніше потребувало визнання таких правочинів недійсними в судовому порядку. Зважаючи на наявну судову практику та пильну увагу держави до вибуття з її власності активів, користування державним/комунальним майном приватними особами, можна вести мову про збільшення судових процесів за участі державних органів проти приватних осіб», — зазначає Ігор Касьянов.

Інший експерт практики нерухомості, старший юрист Sayenko Kharenko Тимур Енхбаяр, свідченням тенденції розвитку практики називає прихід нових гравців на український ринок та активізацію деяких історично присутніх компаній, для яких складна безпекова ситуація є органічним середовищем існування. Це насамперед міжнародні та національні гуманітарні й благодійні організації, а також організації з фокусом на безпекових питаннях. Усі вони потребували вирішення свого «житлового питання» та активно орендували й іноді купували офісні та складські приміщення.

«У сферу будівництва житла для постраждалих від бойових дій прийшли іноземні донори, які відчувають себе менш впевнено в питаннях землевідведення та дозвільної документації на будівництво. Надання вичерпних і зрозумілих консультацій таким донорам залишається важ-

ливим аспектом роботи з відновлення та відбудови України. Успіх перших проєктів та якісний юридичний супровід є запорукою подальшого масштабування зусиль для всієї сфери», — запевняє пан Енхбаяр.

Важливим аспектом залишається перенесення виробничих потужностей чи їх відбудова в нових локаціях у більш безпечних регіонах. Будівельні проєкти є досить тривалими, і строк їх реалізації вимірюється роками від ідеї до завершення. Так, на другий рік війни юристи спостерігають перехід до стадії реалізації низки амбітних проєктів із будівництва нових об'єктів, які були задумані ще в перші місяці повномасштабного вторгнення.

ЕНЕРГЕТИЧНІ ВИКЛИКИ

Що стосується енергетичного права, 2023 рік із постійними атаками РФ на об'єкти енергетичної інфраструктури став для відповідної консультаційної практики в українських юридичних фірмах трансформаційним. «Зміни та пристосування до них — це наш безальтернативний вибір, я б навіть сказав, екзистенційний», — каже Михайло Третьяков, партнер ЮФ Azones. — Вживанню національного бізнесу, й енергетики зокрема, підпорядковані всі інші завдання нижчого рівня. Водночас юридична функція покликана надавати цим процесам упорядкованості, виваженості, системності, паралельно мітигуючи ризики масових дефолтів, розриву традиційних комерційних зв'язків, логістичних ланцюгів тощо».

За оцінками юриста, без впровадження загальнопоширеної практики повноцінного страхування військово-політичних ризиків інвестиційна діяльність і запуск нових проєктів в умовах війни — не на часі. «З огляду на це і ми, і наші клієнти з величезним зацікавленням спостерігаємо за спробами уряду зрушити це ключове питання з мертвої точки, зокрема за авансованими проєктами Багатостороннього агентства гарантування інвестицій (MIGA) та Американської корпорації з фінансування міжнародного розвитку (DFC). Хоча і сьогодні ми бачимо сталий інтерес із боку закордонних енергетичних компаній до приватизації деяких стратегічних об'єктів, таких як Центренерго та Одеський припортовий завод», — зауважує пан Третьяков.

Інший тренд, який ідентифікує експерт, — це перерозподіл активів, грошових потоків і взагалі бізнес-активності в бік державної форми власності. Держава, що стала основним гравцем, платоспроможним здебільшого завдяки підтримці міжнародних донорів, для багатьох бізнесів є бажаним партнером, однак традиційно непередбачуваним і ненадійним. Підтвердження цього слугують реальні кейси співпраці бізнесу та влади, де має місце деструктивний дисбаланс у бік державних структур та їх апарату примусу, що виконує подекуди завідомо незаконні, позаконкурентні, кон'юнктурні завдання.

АГРОТРЕНДИ

Агробізнес у 2023 році також трохи приривчився до екстремальних умов, проте, як і минулого року, аграрії продовжують боротися з наслідками збройної агресії РФ. «В агрофокусі юристів — проблеми

з експортом, логістикою та виходом на міжнародні ринки, пошуком ринків збуту, де агропродукція може бути продана за прийнятною ціною, що серед іншого є запорукою отримання достатнього фінансування наступної посівної кампанії», — описує тенденції Дмитро Грибов, радник ЮФ «Ілляшев та Партнери».

Продовжується також процес пошуку шляхів компенсації втрат і стягнення збитків, що так чи інакше стали наслідком війни. Зростає кількість як національних, так і міжнародних спорів стосовно належного виконання умов контрактів на постачання продукції, зокрема щодо якості та оплати товару, зберігання його тощо.

«Шукають учасники ринку і шляхи оптимізації земельного банку, здебільшого відчужуючи з тих чи інших причин нерелевантні земельні активи. Сприяє цьому надана ринку можливість вільно купувати й продавати право оренди земель сільськогосподарського призначення, а головне — робити це оперативно та відкрито, без сумнівних квазі-юридичних договорів і конструкцій, що роками домінували на ринку сільгоспземель», — каже пан Грибов.

Він нагадує, що 1 січня 2024 року розпочнеться другий етап зняття земельного мораторію — купувати землю в межах до 10 тисяч гектарів зможуть юридичні особи, створені та зареєстровані за законодавством України, учасниками яких є громадяни України. Це продовжить формування нового для України ринку землі, «демоверсію» якого ми спостерігаємо з липня 2021 року, коли фізичні особи отримали право набувати землю сільськогосподарського призначення у власність у межах до 100 гектарів. І слід зазначити, що навіть із такими обмеженнями загальний обсяг угод від моменту відкриття ринку, за різними оцінками, становив близько 400 тисяч гектарів, переважна більшість яких була придбана до початку повномасштабного вторгнення. Вказані цифри, враховуючи обмеження щодо покупці і площі, є доволі значними.

Отже, юристи з обережністю прогнозують певне підвищення інтересу до купівлі сільгоспземель наступного року, а відповідно, зростання кількості спорів у цій сфері. Проте такий інтерес не спричинить буму на ринку і не продукуватиме значного зростання роботи юридичних радників у цій царині, на думку Дмитра Грибова, з двох причин: (1) у вітчизняних аграріїв зараз достатньо інших проблемних питань, що потребують їхньої уваги та фінансових ресурсів, а вільні кошти для придбання землі в значних обсягах відсутні й не можуть бути без наслідків виїняті з обороту; (2) продаж землі іноземцям, як і продаж державних і комунальних сільгоспземель, залишається під заборону.

ТОРГОВЕЛЬНА МІСІЯ

У 2023 році також почала поступово відновлюватись практика міжнародної торгівлі. За словами Олени Омельченко, партнерки, керівниці практики міжнародної торгівлі ЮФ «Ілляшев та Партнери», Мінекономіки завершило антидемпінгові розслідування, що були розпочаті до повномасштабного вторгнення росії в Україну. Це були найдовші процеси, які суттєво вийшли за строки, визначені законом. Найбільш резонансні справи, що відбулися минулого року, — застосування антидемпінгового мита на рівні від 30,76 % до 48,14 % щодо імпорту прокату з вуглецевої сталі з покриттям та 32,6 % стосовно імпорту дроту (проволоки) з Китаю. Водночас, попри високий рівень мита, імпорт дроту з Китаю збільшився через декларування занадто низької митної вартості.

Після застосування заходів щодо імпорту пофарбованого оцинкованого прокату до Мінекономіки звернулось декілька імпортерів/споживачів, що вимагали скасування заходів або внесення змін до опису товару. Це свідчить про малу інформованість українського бізнесу про процедури розслідування Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі (МКМТ). Це було найдовше в історії розслідування, в процесі якого такі компанії мали змогу

захистити свої інтереси. Тепер у них є можливість ініціювати перегляд через рік від початку дії антидемпінгових заходів.

«Також ми могли спостерігати за цікавим прецедентом щодо антидемпінгових заходів стосовно імпорту цементу. Міністерство економічного розвитку та цифровізації Молдови повідомило, що після зустрічі співголів Міжурядової українсько-молдовської комісії з питань торгово-економічного співробітництва Україна пообіцяла достроково скасувати антидемпінгові заходи. Однак закон не передбачає можливості скасування антидемпінгових мит без перегляду самих заходів. До того ж антидемпінгове розслідування було розпочато МКМТ одночасно для трьох країн — Молдови, рф та білорусі. Дані щодо заподіяної українським виробникам шкоди розглядалися сукупно, і рішення про встановлення мит МКМТ приймалося одним пакетом. Отже, зняття мита з Молдови автоматично зніме антидемпінгові мита з рф і білорусі. Тож на ринку України може з'явитися демпінговий цемент не лише з Молдови, а теоретично — з росії та білорусі. Водночас у Молдові є два виробники цементу: завод Lafarge та Рибницький цементний комбінат. Другий є бюджетотвірним підприємством невідомого Придністров'я, яке на період дослідження отримувало газ із росії на особливих умовах і, за інформацією з відкритих джерел, контролюється російським олігархом Алішером Усмановим, що перебуває в санкційних списках», — згадує пані Омельченко.

За словами Анжели Махінової, партнерки Sayenko Kharenko, війна дала поштовх до того, щоб торговельні партнери України кардинально переглянули чинні антидемпінгові заходи, які тривалий час застосовувалися проти українського імпорту на третій ринках. Ще у травні 2022 року Канада скасувала антидемпінгове мито проти імпорту гарячекатаного прокату з України. У серпні 2023 року Великобританія скасувала антидемпінгові мита щодо імпорту гарячекатаного прокату і арматури походженням з України; у лютому 2023 року Європейська комісія

скасувала антидемпінгові мита стосовно імпорту гарячекатаного прокату з України; у жовтні 2023 року Єврокомісія скасувала мита на деякі труби походженням з України. 16 листопада було опубліковано рішення Департаменту торгівлі США про застосування 0 % антидемпінгового мита (замість 19,03 %) до дротів походженням з України. Це історичний прецедент, і він підтверджує готовність США переглядати чинні антидемпінгові заходи, про що було заявлено під час огляду торгової політики в СОТ у грудні минулого року. Зазначені приклади доводять, що зараз найбільш влучний час для того, щоб ініціювати перегляди чинних заходів, яких досі залишається багато в США, Мексиці, Таїланді, Індонезії, Єгипті.

Чи відновляться розслідування в найближчому майбутньому? «Оскільки імпорт починає відновлюватися, очікуємо, що з 2024 року українські виробники знов будуть дивитися в напрямку ініціювання антидемпінгових розслідувань для захисту внутрішнього ринку. На жаль, зі спеціальними розслідуваннями доведеться трохи зачекати, адже вони в будь-якому випадку стосуються ЄС та США, що наразі політично недопустимо», — прогнозує пані Махінова.

«Під час воєнних років сформувалися також нові напрями послуг, — ділиться досвідом Анжела Махінова. — Наприклад, надзвичайно зросла кількість послуг у сфері sanctions compliance, до того ж цікавлять не лише санкції як такі, а й інші обмеження, що були застосовані проти росії та білорусі, зокрема заборона імпорту та експорту, заборона в медіа, заборона лікарських засобів, розрахунків із росією тощо. Також порівняно новим напрямом стала євроінтеграція. У цьому контексті з'явилося досить багато проєктів: відповідність законодавства / проєктів законів acquis ЄС, а також специфіка процедури вступу і залученість бізнесу в усі зазначені проєкти. На жаль, спостерігаємо і вихід брендів з України, а відповідно, є попит на послуги, пов'язані з розірванням різних договорів».

РЕЙТИНГ ВИЗНАННЯ ЗА ГАЛУЗЯМИ ПРАКТИКИ

МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ
НЕРУХОМІСТЬ І БУДІВНИЦТВО		
1	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ	89
2	BAKER MCKENZIE	58
3	TOTUM	52
4	ADER HABER	46
5	EVERLEGAL	43
6	ASTERS	35
7	LES	28
8	ІЛЛЯШЕВ ТА ПАРТНЕРИ	26
9	ARZINGER	25
10	JN LEGAL	22
ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО		
1	TOTUM	124
2	ADER HABER	71
3	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ	53
4	ASTERS	40
5	BAKER MCKENZIE	31

МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ
МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ		
1	SAYENKO KHARENKO	105
2	ІЛЛЯШЕВ ТА ПАРТНЕРИ	87
3	ASTERS	85
4	INTEGRITES	46
5	BAKER MCKENZIE	40
ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ		
1	SAYENKO KHARENKO	92
2	AEQUO	80
3	ASTERS	68
4	STRON LEGAL SERVICES	64
5	AXON PARTNERS	52
6	BAKER MCKENZIE	48
7	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ	43
8	JUSCUTUM	39
9	EVERLEGAL	34
10	MK LEGAL SERVICE	32

МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ
АГРОСЕКТОР		
1	EVERLEGAL	96
2	OMP	84
3	ETERNA LAW	80
4	ASTERS	75
5	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ	72
6	AGA PARTNERS	67
7	ADER HABER	63
8	AVELLUM	55
9	GOLAW	48
10	TOTUM	43
МЕДИЦИНА І ФАРМАЦЕВТИКА		
1	ПРАВОВИЙ АЛЬЯНС	70
2	ARZINGER	56
3	ILF	50
4	ІЛЛЯШЕВ ТА ПАРТНЕРИ	41
5	ASTERS	37

МІСЦЕ	НАЗВА ЮРИДИЧНОЇ ФІРМИ	БАЛ
МОРСЬКЕ ПРАВО		
1	АНК	76
2	INTERLEGAL	67
3	ЮРЛАЙН	52
4	LEGRANT	46
5	ІЛЛЯШЕВ ТА ПАРТНЕРИ	41
СІМЕЙНЕ ПРАВО / ПРИВАТНІ КЛІЄНТИ		
1	ASTERS	79
2	ADER HABER	66
3	ВАСИЛЬ КИСИЛЬ І ПАРТНЕРИ	58
4	SAYENKO KHARENKO	51
5	AGA PARTNERS	46

ПРИМІТКА. В ГОЛОСУВАННІ ВЗЯЛИ УЧАСТЬ ПРЕДСТАВНИКИ 181 КОМПАНІЇ (128 ЮРИДИЧНИХ ФІРМ ТА 53 ЮРДЕПАРТАМЕНТІВ)

НАЙБІЛЬШІ ПУБЛІЧНІ УГОДИ

№ з/п	СУТЬ УГОДИ	СУМА	ЮРИДИЧНІ ФІРМИ, ЯКІ СУПРОВОДЖУВАЛИ УГОДУ
1	Надання Канадою кредиту Україні зі строком погашення 10 років	2,4 млрд канад. доларів	SAYENKO KHARENKO зі сторони уряду Канади AVELLUM зі сторони Міністерства фінансів України
2	Придбання компанією STG американської технологічної та мультимедійної компанії Avid Technology, Inc.	1,4 млрд доларів США*	PAUL HASTINGS LLP, SAYENKO KHARENKO зі сторони STG; SIDLEY AUSTIN LLP — головний юридичний радник Avid
3	Реструктуризація єврооблігацій «Ощадбанку» з погашенням у 2023 та 2025 роках	1,2 млрд доларів США	WHITE & CASE, SAYENKO KHARENKO зі сторони J.P. Morgan MORGAN LEWIS та AEQUO зі сторони «Ощадбанку»
4	Придбання NeoGames групою Aristocrat	1,2 млрд доларів США*	FRESHFIELDS BRUCKHAUS DERINGER, AVELLUM зі сторони Aristocrat Leisure Limited **
5	Реструктуризація єврооблігацій Укрзалізниці, випущених Rail Capital Markets plc (єврооблігації на суму 300 млн доларів США з дохідністю 7,875 % і строком погашення у 2026 році та єврооблігації на суму 594,9 млн доларів США з дохідністю 8,250 % і строком погашення у 2024 році)	895 млн доларів США	DECHERT LLP, ASTERS зі сторони АТ «Укрзалізниця» LATHAM & WATKINS та SAYENKO KHARENKO зі сторони J.P. Morgan та Dragon Capital
6	Залучення МХП паралельних кредитів від АФКР, МФК та ЄБРР для рефінансування єврооблігацій та покриття операційних та виробничих потреб групи	480 млн доларів США	REDCLIFFE PARTNERS зі сторони АФКР, МФК та ЄБРР CMS (Варшава) зі сторони АФКР та ЄБРР BAKER BOTTS (Лондон) зі сторони МФК HARNEYS (Лімасол) зі сторони АФКР, МФК та ЄБРР AVELLUM зі сторони МХП
7	Надання ЄБРР інструментів розподілу портфельних ризиків «ПроКредит Банку», «ОТП Банку», «ОТП Лізинг», «Кредобанку», «Креді Агріколь Банку», «ПриватБанку», «Банку Львів», «Райффайзен Банку»	до 50 % кредитного ризику від кредитного ліміту 620 млн євро	CLIFFORD CHANCE, REDCLIFFE PARTNERS зі сторони ЄБРР
8	Надання Канадою кредиту Україні за рахунок коштів від випуску п'ятирічних «Облігацій суверенітету України»	500 млн канад. доларів	SAYENKO KHARENKO зі сторони уряду Канади AVELLUM зі сторони Міністерства фінансів України
9	Пролонгація облігацій НАК «Нафтогаз України» зі ставкою 7,375% та строком погашення у 2022 році	335 млн доларів США	CLEARY GOTTLIEB, SAYENKO KHARENKO зі сторони спеціального комітету власників облігацій FRESHFIELDS BRUCKHAUS DERINGER, AEQUO зі сторони Нафтогазу
10	Будівництво офісно-логістичного комплексу Aeroport City	315 млн доларів США	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ зі сторони Seven Hills
11	Надання Королівством Нідерланди кредиту Україні зі строком погашення 10 років	200 млн євро	ALLEN & OVERY, SAYENKO KHARENKO зі сторони уряду Нідерландів WHITE&CASE, AVELLUM зі сторони Міністерства фінансів України
12	Будівництво котеджного містечка Garden Bay Resort	180 млн доларів США	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ зі сторони City Capital Group
13	Реалізація ЄБРР низки субпроектів із розподілу ризиків за договорами про участь у розподілі ризиків без попереднього фінансування з АТ «Райффайзен Банк» та АТ «Укрсиббанк» (дочірньою компанією BNP Paribas)	132 млн доларів США	REDCLIFFE PARTNERS зі сторони ЄБРР
14	Будівництво першої черги офісного комплексу Business Park	120 млн доларів США	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ зі сторони City Capital Group
15	Придбання CRH Group цементного та бетонного бізнесу групи Buzzi в Україні та Словаччині (з подальшим погодженням АМКУ)	100 млн євро*	ARTHUR COX, LEXWELL & PARTNERS зі сторони CRH Ukraine B.V. MORGAN LEWIS, SAYENKO KHARENKO зі сторони Dyckerhoff GMBH
16	Надання Agence Française de Développement кредитної підтримки Україні	100 млн євро	SAYENKO KHARENKO зі сторони Agence Française de Développement WHITE&CASE та AVELLUM зі сторони Міністерства фінансів України
17	Надання ЄБРР фінансування МХП для покриття операційних та виробничих потреб групи	100 млн доларів США	REDCLIFFE PARTNERS зі сторони ЄБРР
18	Будівництво комплексу Park Avenue	92 млн доларів США	ГРАМАЦЬКИЙ І ПАРТНЕРИ зі сторони Seven Hills

ПРИМІТКА: НАВЕДЕНО УГОДИ, УКЛАДЕНІ У ІV КВАРТАЛІ 2022 РОКУ — І-ІІІ КВАРТАЛАХ 2023 РОКУ. УГОДИ, ЗАЗНАЧЕНІ НА УМОВАХ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ, ДО ТАБЛИЦІ НЕ ВКЛЮЧЕНО. * — ГЛОБАЛЬНА ТРАНСАКЦІЯ. ** — ІНФОРМАЦІЮ ВЗЯТО З ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ

НАЙБІЛЬШІ ПУБЛІЧНІ УГОДИ У СФЕРІ АНТИМОНОПОЛЬНОГО ПРАВА

№ з/п	СУТЬ УГОДИ	СУМА	ЮРИДИЧНІ ФІРМИ, ЯКІ СУПРОВОДЖУВАЛИ УГОДУ
1	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з набуттям компанією Microsoft контролю над компанією Activision Blizzard	68,7 млрд доларів США	ASTERS зі сторони Microsoft та Activision Blizzard
2	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з набуттям компанією Blackstone контролю над бізнесом компанії Emerson у сфері кліматичних технологій (Climate Technologies)	14 млрд доларів США	ASTERS зі сторони Blackstone
3	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з придбанням компанією Sovéa перестрахової компанії PartnerRe в італійської холдингової компанії Exor	приблизно 8,6 млрд євро	SAYENKO KHARENKO зі сторони Exor та PartnerRe
4	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з набуттям компаніями Camesco та Brookfield спільного контролю над Westinghouse Electric Company	7,9 млрд доларів США	ASTERS зі сторони Brookfield та Westinghouse, AEQUO зі сторони Camesco
5	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з придбанням компанією One Rock Capital Partners компанії Constantia Flexibles у компанії Wendel	приблизно 2 млрд доларів США	ASTERS зі сторони One Rock Capital Partners, Constantia Flexibles та Wendel
6	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з придбанням компанією Booking Holdings Inc. глобального постачальника послуг бронювання авіаквитків і технологій Etraveli Group у CVC Capital Partners та інших меншоритарних продавців	1,6 млрд євро	SAYENKO KHARENKO зі сторони Booking Holdings Inc.
7	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з придбанням компанією Farfetch 47,5 % акцій та Alabbar — 3,2 % акцій компанії YOOX Net-a-Porter S.p.A у Richemont швейцарської групи товарів розкоші	665–709 млн доларів США	SAYENKO KHARENKO зі сторони Richemont та YNAP
8	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з придбанням компанією SEB компанії Lufthansa AirPlus Servicekarten GmbH у компанії Deutsche Lufthansa AG	491 млн доларів США	ASTERS зі сторони SEB і Lufthansa
9	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з набуттям компанією KKR (спільного) контролю над Hero Future Energies, що діє у сфері будівництва сонячних електростанцій	450 млн доларів США	ASTERS зі сторони KKR і Hero Future Energies
10	Отримання дозволу АМКУ на концентрацію у зв'язку з придбанням придбанні компанією Calisen Group Limited (під спільним контролем Goldman Sachs, BlackRock і Mubadala) компанії Maple TopCo Limited у Equitix Limited	400 млн дол США	SAYENKO KHARENKO зі сторони Goldman Sachs, BlackRock, Mubadala та Equitix

ПРИМІТКА: НАВЕДЕНО УГОДИ, УКЛАДЕНІ У ІV КВАРТАЛІ 2022 РОКУ — І-ІІІ КВАРТАЛАХ 2023 РОКУ. УГОДИ, ЗАЗНАЧЕНІ НА УМОВАХ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ, ДО ТАБЛИЦІ НЕ ВКЛЮЧЕНО